

УДК 347.965

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.5>

СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ АДВОКАТІВ ТА УМОВА НАДАННЯ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ НА ПРОФЕСІЙНОМУ РІВНІ

Заборовський В.В.

*професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-5845-7535*

Манзюк В.В.,

*професор, кандидат юридичних наук,
професор кафедри господарського права
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0003-2133-1573*

Ревуцька І.Е.

*доцент, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-9033-2513*

Заборовський В.В., Манзюк В.В., Ревуцька І.Е. Спеціалізація як засіб підвищення кваліфікації адвокатів та умова надання правничої допомоги на професійному рівні.

Вказується, інститут підвищення кваліфікації адвокатів є предметом попередніх досліджень автора. Безперервне професійне навчання адвокатів, будучи їхнім фундаментальним обов'язком, забезпечує реалізацію конституційного права на професійну правничу допомогу та ефективний захист прав і свобод клієнтів.

Дана стаття спрямована на дослідження проблематики впровадження спеціалізації адвокатів в Україні, що залишається недостатньо врегульованим аспектом сучасної української юридичної практики. Аналізується чинне українське законодавство, яке регулює адвокатську діяльність, з акцентом на його прогалини стосовно закріплення спеціалізації адвокатів.

Проведено аналіз наукових підходів до визначення сутності спеціалізації як засобу підвищення кваліфікації адвокатів, а також його впливу на якість та ефективність надання правничої допомоги.

Звертається увага й на розкриття досвіду країн Європейського Союзу, де спеціалізація адвокатів вже є нормативно визначеним інститутом. Аргументується позиція за якою, з метою підвищення якості надання професійної правничої допомоги, необхідним є запровадження в Україні спеціалізації адвокатів, що передбачає:

- визначення переліку галузей спеціалізації адвокатів (подібно до практики європейських країн в межах двадцяти таких галузей права);
- встановлення мінімальних вимог до адвокатів (зокрема, не менше п'ять років адвокатського стажу);
- закріплення чіткого механізму присвоєння такої спеціалізації, який передбачатиме необхідність підтвердження наявності як спеціального практичного досвіду, так і теоретичних знань, в тому числі й за допомогою відповідного кваліфікаційного оцінювання.

У статті окреслено ключові переваги впровадження спеціалізації, такі як підвищення професійної компетентності, вдосконалення юридичної практики та зміцнення довіри клієнтів. Звертається увага й на те, що отримання статусу «спеціалізованого адвоката» повинно бути пов'язане з обов'язковим і регулярним підвищенням кваліфікації (не менше половини

мінімального необхідних залікових балів для підвищення кваліфікації повинні стосуватися обраної кваліфікації).

Ключові слова: адвокат; професійна правнича діяльність; правовий статус адвоката; професійний обов'язок адвоката; спеціалізація адвоката; підвищення кваліфікації адвоката.

Zaborovskyy V.V., Manzyuk V.V., Revutska I.E. Specialization as a means of improving the qualifications of lawyers and a condition for providing legal assistance at a professional level.

It is indicated that the institute of advanced training of lawyers is the subject of the author's previous research. Continuous professional training of lawyers, being their fundamental duty, ensures the implementation of the constitutional right to professional legal assistance and effective protection of the rights and freedoms of clients.

This article is aimed at studying the issues of introducing specialization of lawyers in Ukraine, which remains an insufficiently regulated aspect of modern Ukrainian legal practice. The current Ukrainian legislation regulating the practice of law is analyzed, with an emphasis on its gaps in terms of consolidating the specialization of lawyers.

An analysis of scientific approaches to determining the essence of specialization as a means of improving the qualifications of lawyers, as well as its impact on the quality and efficiency of providing legal assistance, is conducted.

Attention is also paid to the disclosure of the experience of the countries of the European Union, where specialization of lawyers is already a normatively defined institution. The position is argued according to which, in order to improve the quality of providing professional legal assistance, it is necessary to introduce specialization of lawyers in Ukraine, which provides for:

- determining the list of areas of specialization of lawyers (similar to the practice of European countries within twenty such areas of law);
- establishing minimum requirements for lawyers (in particular, at least five years of legal experience);
- establishing a clear mechanism for assigning such a specialization, which will provide for the need to confirm the presence of both special practical experience and theoretical knowledge, including through an appropriate qualification assessment.

The article outlines the key advantages of introducing specialization, such as increasing professional competence, improving legal practice and strengthening client trust. Attention is also drawn to the fact that obtaining the status of a «specialized lawyer» should be associated with mandatory and regular advanced training (at least half of the minimum required credit points for advanced training should relate to the chosen qualification).

Key words: lawyer; professional legal activity; legal status of a lawyer; professional duty of a lawyer; specialization of a lawyer; advanced training of a lawyer.

Актуальність теми. Інститут підвищення кваліфікації адвокатів неодноразово був предметом нашого наукового пізнання [1–3], де ми зокрема звертали увагу на те, що важливу роль у функціонуванні професійної адвокатури відіграє безперервне підвищення адвокатами своєї кваліфікації, яке будучи одним із основних їх обов'язків, спрямоване на забезпечення належної реалізації конституційного права особи на отримання професійної правничої допомоги та підвищення ступеня захищеності прав та свобод клієнта адвоката [4]. Акцентували ми увагу й на необхідності розширення переліку можливих видів підвищення адвокатами своєї кваліфікації, виходячи насамперед із зацікавленості адвоката у постійному набутті практичних навиків, що є необхідним для надання правничої допомоги на професійному рівні [5; 6].

Актуальність даного дослідження, зокрема, проявляється в тому, що спеціалізація адвокатів сприяє значному підвищенню їх професійної майстерності, дозволяє ефективніше вирішувати складні юридичні проблеми в певній галузі права, тим самим підвищувати якість правничої допомоги. На сьогодні, в Україні спеціалізація адвокатів нормативно не визначена, що створює ризики для клієнтів через можливу відсутність у адвоката необхідних знань у відповідній галузі права, що вказує на необхідність, в тому числі врахувати й досвід зарубіжних країн щодо порядку визначення спеціалізації адвокатів.

Аналіз наукових публікацій. Проблемні аспекти інституту підвищення кваліфікації адвокатів насамперед через призму необхідності запровадження їх спеціалізації були предметом наукового пізнання багатьох вчених. Серед вчених, які досліджували окремі аспекти даного питання,

доцільно виокремити праці Т.Б. Вільчик, М. Дерра, Є. Дідик, М.О. Женіної, С.О. Іваницького, Л.П. Куракова, В.Л. Куракова, А.Л. Куракова, Г. Тангази, В. Святоцької, Є.І. Фурси, С.Я. Фурси та інших.

Метою даної статті є розкриття сутності та практичного значення інституту спеціалізації адвокатської діяльності, як одного із основних чинників підвищення якості надання правничої допомоги та засобу підвищення кваліфікації адвоката загалом.

Основними **завданнями** автори ставлять перед собою: дослідити позиції науковців щодо доцільності існування спеціалізації адвокатської діяльності; проаналізувати ставлення законодавців зарубіжних країн щодо процедури набуття спеціалізації; розкрити переваги впровадження спеціалізації адвокатів в Україні, враховуючи досвід зарубіжних країн.

Виклад основного матеріалу. Одним із фундаментальних професійних обов'язків адвоката є обов'язок підвищувати свою кваліфікацію. Такий обов'язок спрямований насамперед на постійне вдосконалення адвокатом своїх професійних навичок і вмінь, що має на меті, зокрема, підвищити якість надання ним правничої допомоги. Важливим в аспекті підвищення якості правової допомоги, яка надається адвокатом, та що має безпосередній зв'язок з обов'язком підвищити свою кваліфікації останнім є і спеціалізація адвоката.

Вузька спеціалізація, як відмічає М.О. Женіна, є засобом забезпечення якісної адвокатської діяльності [7, с. 169]. Подібної позиції притримується і Т.Б. Вільчик, яка у своєму дисертаційному дослідженні вносить пропозицію запровадити спеціалізацію адвокатів, як засобу, що сприятиме підвищенню кваліфікації, внаслідок чого поліпшиться і якість наданої адвокатами допомоги. Вчена виходить з того, що адвокати, які набули особливих знань та досвіду у певних галузях права, повинні отримати повноваження щодо використання найменування «спеціалізований адвокат» (не більш ніж у трьох галузях права), враховуючи поглиблення ними знань, вдосконалення вмінь та навичок у певній галузі (галузях) права [8, с. 227].

Взагалі спеціалізація повинна надавати можливість адвокату презентувати себе як такого, що має більше досвіду та знань у певній галузі (сфері) права у порівнянні з іншими особами, яким надано право здійснювати професійну діяльність у цій же галузі [9].

Поряд із підвищенням якості правничої допомоги, яка надається адвокатами, інститут спеціалізації має можливість вдосконалити і наявну систему підвищення їх кваліфікації. Як зазначають, С.Я. Фурса та Є.І. Фурса [10, с. 140], всі адвокати є різними за рівнем кваліфікації, професійної майстерності, тому потребують глибокого аналізу ті засоби, за допомогою яких можна стимулювати адвокатів до підвищення кваліфікації. Підхід до підвищення кваліфікації, що використовується на сьогодні, знеособлює адвокатів, а тому, як вміло відмічає Е.М. Дідик, необхідно вдосконалювати систему кваліфікації адвокатів з урахуванням спеціалізації та перспектив професійного зростання [11, с. 217]. Все це дає нам можливість дійти висновку про необхідність запровадження інституту спеціалізації адвокатів, в тому числі й для можливого вдосконалення системи підвищення їх кваліфікації, зокрема, в аспекті розроблення програм (заходів) підвищення кваліфікації адвокатів, з урахуванням їх спеціалізації.

На жаль, чинне на сьогодні вітчизняне законодавство не регламентує питання щодо спеціалізації адвокатської діяльності загалом. Відсутнє згадування про неї у профільному Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та Правилах адвокатської етики. Щодо діючого на сьогодні Порядку підвищення кваліфікації адвокатів України (нова редакція) [12], то здобуття нової спеціалізації або кваліфікації у певній галузі права чи сфері діяльності, за бажанням адвоката, розглядається лише як його певна можливість в аспекті виконання професійного обов'язку щодо підвищення кваліфікації. Вказане дає можливість погодитись із твердженням С.О. Іваницького, за яким в Україні можливість проголошення адвоката фахівцем чи не в кожній галузі права обмежується лише його творчою уявою та сумнінням [13, с. 236]. В той же час, необхідно відмітити, що інтернет-платформа Єдиного реєстру адвокатів України (<https://erau.unba.org.ua/>) надає функцію розширеного пошуку, а саме пошуку адвоката за категорією ведення справ (60 таких категорій), але скористатися такою функцією адвокат може лише шляхом активації у своєму особистому кабінеті (на інтернет-платформі Національної асоціації адвокатів України) послуги «рекламні відомості». ціна якої становить 3250 гривень на рік. Тож, процедура спеціалізації адвокатів в Україні залишається нормативно не визначеною, внаслідок чого можливим є надання професійної допомоги неналежної якості клієнтові, що отримав інформацію, яка не відповідає дійсності щодо наявності в його адвоката спеціальних знань та навиків (певної спеціалізації).

Все це вказує на необхідність дослідження позицій науковців та ставлення законодавців зарубіжних країн щодо доцільності існування спеціалізації адвокатської діяльності та процедури її набуття.

Досліджуючи правову природу інституту спеціалізації в адвокатурі (галузевий підхід до тлумачення сутності якої зводиться до сприйняття як діяльності у відносно вузькому напрямку, чи її поділ за окремими формами та видами, так і здобуття спеціальних навиків та знань у відповідній сфері [14, с. 834]), А.М. Бірюкова виходить з того, що вона виражається у 2 аспектах, а саме:

- організаційному (спеціалізація в системі корпоративного управління), що полягає як у зовнішньому розмежуванні органів адвокатського самоврядування відповідно до виконуваних ними функцій, так і внутрішньому – структурних підрозділів (палат тощо) відповідних органів адвокатського самоврядування, задля забезпечення реалізації тих чи інших напрямів їх діяльності; та
- функціональному (спеціалізація в адвокатській діяльності), який є більш різноманітний та може проявлятися у діяльності адвоката: в обмеженій сфері права (наприклад, цивільне право, кримінальне право, сімейне право); в обмеженій судовій юрисдикції (наприклад, стосуватися лише захисту у кримінальному судочинстві, представництва інтересів у цивільному судочинстві); з обмеженим видом адвокатської діяльності (наприклад, винятково захист або юридичний консалтинг); з обмеженим суб'єктним критерієм (наприклад, робота винятково з фізичними особами (так звана «класична адвокатура») або ж обслуговування лише юридичних осіб (так звана «бізнес-адвокатура»); діяльності адвоката з обмеженим видом правової допомоги (наприклад, складання процесуальних документів).

З подібної позиції виходить і С.О. Іваницький, який різні форми спеціалізації адвокатської діяльності (за винятком інституційно оформленої спеціалізації на рівні різних суб'єктів адвокатської професії, що наділені відмінним обсягом можливостей надання юридичної допомоги певних видів – баристери й соліситори в Англії та Уельсі тощо) в сучасному світі зводить до трьох основних різновидів, а саме: спеціалізація сферою правовідносин, клієнтурою або їх поєднанням у різних пропорціях (спеціалізація клієнтом тісно кореспондує із спеціалізацією галуззю права через типові, найбільш затребувані нею сфери правового супроводу), звертаючи увагу при цьому на те, що гнучкість спеціалізації, у світі, що швидко змінюється, перетворилася на чинник забезпечення успішної, довголітньої професійної діяльності адвоката [13, с. 232]. Крім цього, вчений слушно відмічає, що доцільність запровадження спеціалізації насамперед залежить від ступеню урбанізованості (міські адвокати зазвичай більш спеціалізовані, ніж сільські, а столичні адвокати мають більш поглиблену спеціалізацію, ніж їх колеги з інших міст), і саме тому в найбільших містах України та світу, провідними адвокатськими фірмами створено потужні спеціалізовані департаменти та відділи, що спроможні на найвищому рівні виконувати значні обсяги правової роботи у вузькому профілі.

Вагоме значення спеціалізації адвокатської діяльності приділяє й законодавець зарубіжних країн, зокрема європейських. На важливість етичної поведінки адвоката, збереження конфіденційності у відносинах з клієнтами та необхідність високого рівня спеціалізованих знань звертає увагу і Європейський парламент у своїй резолюції про юридичні професії та загальний інтерес у функціонуванні правових систем [15].

Спеціалізація як стандарт адвокатської діяльності, за твердженням В.О. Святоцької, є загальновизнаною в країнах ЄС, адже вона розглядається як важливий спосіб підвищення рівня фахової компетентності адвоката, а її здобуття передбачає отримання адвокатом не тільки спеціальних теоретичних знань та практичних навичок, але й ліцензії (дозволу) в органах адвокатського самоврядування [16, с. 381].

Так, процедура набуття звання адвокат-спеціаліст у певній галузі права у Федеративній Республіці Німеччина регламентується Положенням про спеціалізованих адвокатів, яке визначає тридцять галузей права, у яких адвокат може використовувати найменування спеціалізованого. Даним положенням передбачено, що для такого звання, адвокат має мати спеціальні теоретичні знання та практичний досвід, що суттєво перевищують ті, що він може отримати завдяки звичайній юридичній освіті та практичного досвіду

Дане Положення передбачає детальний порядок набуття як:

- спеціальних теоретичних (прослуховування спеціально підготовлених курсів, загальною тривалістю від 120 до 180 годин (залежно від спеціалізації) та успішне складання трьох письмових оцінювань); так і

- практичних навичок, набуття яких також залежить від сфери спеціалізації. Докладно регламентується категорія і кількість справ, у яких вони особисто мають взяти участь (наприклад, спеціалізація з трудового права передбачає необхідність взяти участь у 100 справах, з яких не менше 50 – це судові або юридичні процедури).

Проходження практичного курсу підтверджується відповідними сертифікатами, тоді як для перевірки наявності спеціального практичного досвіду адвокати надають докладні списки справ, а на вимогу експертної комісії ще й анонімні взірці справ. Слід відмітити, що процедура спеціалізації німецького адвоката, незважаючи на її доволі суттєву складність, є популярною, а однією з найбільш популярних є спеціалізація в сімейному та трудовому праві, де є понад десять тисяч адвокатів-спеціалістів [17]. Отримання спеціалізації передбачає й необхідність підвищення кваліфікації адвоката також й у цій сфері.

Належним чином регламентує порядок набуття адвокатом певної спеціалізації і французьке законодавство. Так, для отримання сертифіката спеціалізації французький адвокат має мати стаж не менше 4 років, які він може отримати, в тому числі й за кордоном, здійснюючи діяльність, перелік якої передбачений в ст. 88 Декрету Французької Республіки «Про організацію юридичної професії» [18]. Сертифікат спеціалізації отримує адвокат, який пройшов співбесіду у журі, що організовується регіональними центрами професійної підготовки (журі складається з 2 адвокатів, які мають відповідну спеціалізацію або достатню кваліфікацію за цією спеціалізацією, 1 професора або викладача, що є фахівцем за заявленою спеціалізацією та 1 судді), яке на підставі досьє адвоката та за допомогою професійного моделювання перевіряє здобуті навички у заявленій галузі спеціалізації (ст. 92 Декрету).

Щороку Національна рада французьких адвокатів публікує національний список адвокатів, які здобули одну або дві спеціалізації, включаючи адвокатів, які мають спеціалізацію щодо участі в апеляційних судах (ст. 1 Закону «Про реформу деяких судових і юридичних професій» [19]). Спеціалізація французьких адвокатів є менш популярною ніж у німецьких, і майже дві-третьні адвокатів спеціалізуються на галузях адвокатської діяльності, які можна охарактеризувати як бізнес-адвокатура, а найпоширенішими спеціалізаціями є право соціального забезпечення та податкове право [20]. Поряд із німецьким законодавством, французьке теж встановлює вимоги щодо підвищення кваліфікації адвокатами, які здобули певну спеціалізацію. Так, власники сертифіката спеціалізації, за загальним правилом, присвячують половину тривалості свого безперервного навчання тому чи іншому напрямку спеціалізації (якщо вони мають два сертифікати спеціалізації, вони повинні отримати щонайменше 10 годин навчання за кожним із цих напрямків спеціалізації, тобто 20 годин протягом календарного року та 40 годин протягом двох років поспіль) (ст. 85 Декрету).

Більш ліберальними щодо визначення спеціалізації є країни, за законодавством яких необхідним є набуття:

– лише відповідного стажу. Так, для адвокатів Португалії передбачається необхідність наявності стажу більше 10 років для отримання звання адвоката-спеціаліста та подання кожні 5 років професійного навчального плану, що демонструє навчання та набуття практичних навичок за напрямом відповідної спеціальності) [21]; чи

– взагалі добровільного волевиявлення адвоката (наприклад, для адвокатів Люксембургу передбачена можливість визначити не більше 5 переважних видів діяльності) [13, с. 236].

Заслуговує на увагу й Звіт генеральної дирекції Департаменту політики з прав громадян та конституційних справ Європейського парламенту «Підготовка суддів та практикуючих юристів – забезпечення повного застосування законодавства ЄС» [22], в якому зазначається, що ряд європейських юрисдикцій передбачають режим спеціалізації: Бельгія, Хорватія, Франція, Німеччина, Італія, Португалія, Словенія, Швейцарія та Сполучене Королівство (адвокати в Англії, Уельсі та Шотландії). Такі юрисдикції, як правило, мають точні правила, що регулюють надання та використання звання адвоката-спеціаліста, що зазвичай включають мінімальну попередню практику в цій галузі, теоретичні знання та зобов'язання щодо постійного навчання. Кількість галузей спеціалізації варіюється, але зазвичай це близько 20, і найпоширенішими спеціалізаціями серед них є сімейне право, кримінальне право, комерційне право, трудове право, соціальне право, право інтелектуальної власності, податкове право, ІТ право, банківське право, адміністративне/публічне право та право страхування.

В контексті нашого дослідження необхідно звернути увагу і на досвід Словенії, за яким, адвокат, що працює на посаді асистента доцента, доцента або професора юридичного факультету, набуває статусу адвоката, який спеціалізується в юридичній галузі, в якій він займався педаго-

гічною та науковою роботою, навіть якщо він не відповідає умовам про наявність адвокатського стажу в 5 років [23]. Натомість угорські адвокати можуть отримати спеціалізацію через навчання в аспірантурі з певної галузі права, яке організовує університет [24].

Висновки. Все це вказує на безумовну необхідність запровадження в Україні спеціалізації адвокатів, насамперед з метою підвищення якості надання професійної правничої допомоги. Задля цього необхідним є визначення переліку галузей спеціалізації адвокатів (подібно до практики європейських країн в межах 20), встановлення мінімальних вимог до адвокатів (зокрема, не менше 5 років адвокатського стажу) та закріплення чіткого механізму присвоєння такої спеціалізації, який передбачатиме необхідність підтвердження наявності як спеціального практичного досвіду, так і теоретичних знань, в тому числі й за допомогою відповідного кваліфікаційного оцінювання.

Отримання звання спеціалізованого адвоката повинно підтверджувати його високий професійний рівень, відповідно до обраної спеціалізації та потребує постійного підвищення його кваліфікації (не менше половини мінімального необхідних залікових балів для підвищення кваліфікації повинні стосуватися обраної кваліфікації). Можливість отримання вказаного звання може бути пов'язана також із значним стажем (наприклад, 10 років) як науково-педагогічної діяльності адвоката в тій чи іншій галузі права, так і попередньої професійної практичної діяльності (зокрема, на посаді судді господарського чи адміністративного суду).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заборовський В.В. Інститут підвищення кваліфікації адвоката: історичний аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 5. С. 377–382. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.70>.
2. Заборовський В.В. Використання ІТ технологій в процесі підвищення кваліфікації адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 75. Ч. 3. С. 101–106. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.3.17>.
3. Заборовський В.В. Відповідальність адвоката за невиконання професійного обов'язку щодо підвищення його кваліфікації. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 867–872. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.145>.
4. Заборовський В.В., Фазикош В.Г., Семерак О.С. Підвищення кваліфікації адвоката як один із його професійних обов'язків: загальні положення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 70. С. 444–449. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.71>.
5. Заборовський В.В. Щодо необхідності існування диференційованого підходу в аспекті визначення програм підвищення кваліфікації українських адвокатів в умовах цифровізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 78. Ч. 2. С. 326–331. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.52>.
6. Заборовський В.В. Вибір українським адвокатом видів підвищення своєї кваліфікації через призму реалізації конституційного права на освіту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 552–557. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.99>.
7. Женина М. А. Повышение профессионального уровня адвоката как способ предотвращения дисциплинарного правонарушения. *Бизнес в законе*. 2009. № 3. С. 168–171.
8. Вільчик Т.Б. Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.10. Харків, 2016. 490 с.
9. Tangaza H. International Approaches to Ongoing Competence. A report for the LSB (march 2021). URL: <https://legalservicesboard.org.uk/wp-content/uploads/2021/05/International-approaches-to-Ongoing-Competence.pdf>.
10. Фурса С., Фурса Є. Деякі шляхи підвищення кваліфікації адвокатів України. *Грааль науки*. 2021. № 1. С. 139–143.
11. Дидык Э.М. К вопросу о квалификации адвоката -представителя в конституционном судопроизводстве. *Пробелы в российском законодательстве*. 2016. № 3. С. 216–218.
12. Порядок підвищення кваліфікації адвокатів України (нова редакція), затверджений Рішенням Ради адвокатів України від 03.07.2021 № 63. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr063871-21#Text>.

13. Іваницький С.О. Теоретичні основи організації адвокатури в Україні: принципи та система: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2017. 556 с.
14. Кураков Л.П., Кураков В.Л., Кураков А.Л. Экономика и право: словарь-справочник. М.: Вуз и школа, 2004. 1288 с.
15. European Parliament resolution on the legal professions and the general interest in the functioning of legal systems. URL: 2006/2534(RSP)https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2006-0108_EN.html?redirect.
16. Вільчик Т., Святоцька В. Міжнародні стандарти адвокатури: проблеми імплементації у національну правову систему. *Право України*. 2019. № 12. С. 54–69.
17. Дерра М. Адвокатура в Германи. URL: <https://zakon.ru/derra>.
18. Organisant la profession d'avocat: Décret du 27 novembre 1991 № 91–1197. URL: <http://www.legifrance.gouv.fr>.
19. Portant réforme de certaines professions judiciaires et juridiques: Loi du 31 décembre 1971 № 71-1130. URL: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000006068396>.
20. Statistique sur la profession d'avocat: situation au 1er janvier 2012. Paris: Ministère de la justice, 2012. 44 p.
21. Regulamento Geral das Especialidades Regulamento n.º 9/2016 (Série II), de 6 de janeiro de 2016. URL: <https://portal.oa.pt/media/114700/regulamento-geral-das-especialidades.pdf>.
22. The Training of Judges and Legal Practitioners – Ensuring the Full Application of EU Law. Policy Department for Citizens' Rights And Constitutional Affairs. 2017 April, 12. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2017/583134/IPOL_IDA\(2017\)583134_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2017/583134/IPOL_IDA(2017)583134_EN.pdf).
23. Slovenia. Lawyers' training systems. URL: https://e-justice.europa.eu/407/EN/lawyers_training_systems.
24. Hungary. Lawyers' training systems. URL: https://e-justice.europa.eu/407/EN/lawyers_training_systems.